

pohled na „pád říše“. Tradiční obraz Říma, který padl z důvodu fiaska svých vládnoucích tříd, neschopných čelit náporu barbarů, plnil a dodnes plní nanejvýš užitečnou „mravoučnou“ funkci. V očích mnoha současných intelektuálů a politiků stojí naše společnost tváří v tvář nebezpečí jiných barbarů, jimiž jsou tentokrát „masy“, které je nutno držet v příslušných mezích, aby nezničily civilizaci. Protože se vyhýbají tomu, aby měli na zřeteli problémy našeho vlastního světa, je pro ně pohodlnější vytáhnout ze skříně starého strašáka úpadku Říma, než zkoumat vnitřní faktory rozkladu, jimiž mohou být zvyšování majetkové nerovnosti nebo omezování svobody.

Když nám někteří dnešní historikové říkají, že to, co skutečně zničilo pozdní římskou říši, byla politická praxe, kdy se soukromým zájmům dávala přednost před zájmy kolektivními, není divu, že jejich tvrzení vyvolávají výhrady, protože nás mohou vybízet k nepohodlnému porovnávání s jinými současnými poměry. Výklad, který by položil důraz na vnitřní problémy římské společnosti, by k vysvětlení krize římské říše nemusel používat barbary. Tím by se zastánci tradičního pohledu ocitli v situaci, kdy by se na ně hodily verše, jež v jedné Kavafisově básni vyslovuje císař a senátoři, kteří marně čekali na příchod barbarů a sklíčeně odcházejí, když vidí, že je není nikde vidět:

Co z nás teď bez barbarů bude?

Ti lidé pro nás byli jistým řešením.

II. ZRCADLO KŘESŤANSKÉ

V tradičním historickém pojetí je spolu s dědictvím antické kultury druhou charakteristickou složkou „evropskosti“ křesťanství, jež se už na počátku představilo jako výrazné učení šířící se ve středomořském světě, až se ve 4. století stalo náboženstvím římské říše (Konstantinovou ‚konverzí‘ se tehdy změnila říše, kdežto křesťanství zůstalo beze změny).

Avšak mezi křesťanstvím původním a křesťanstvím konstantinské epochy se odehrál dlouhý a složitý vývoj, který zahrnoval nejméně tři velké etapy. V té první, v etapě ‚historického Ježíše‘, to bylo jedno z renovačních náboženských hnutí, jež otřásly Palestinou počátku našeho letopočtu. Bylo to hnutí v zásadě venkovské, stojící proti ‚městu‘: tedy jak proti náboženské hierarchii Chrámu, protože prosazovalo přímý vztah člověka, bez prostředníků, s božstvem, tak i proti říšským správcům, což vysvětluje, že se obě moci spojily, aby proti němu bojovaly.

V druhé etapě se křesťanství vzdalo aramejštiny a začalo se vyjadřovat v řečtině, přičemž přešlo z palestinského venkova do helénistických měst. Tento přechod znamenal změnu jeho stoupenců, jimiž už nebyli chudí a vydědění následovníci Krista, nýbrž majetní občané, kteří se připojovali k Pavlovým skupinám, kde významnou úlohu hrály ženy. Pluralitní povaha této počáteční fáze vývoje křesťanství odrážela rozmanitý původ skupin věrných. Byli jimi obřezaní křesťané, kteří byli dále silně spjatí s judaismem, konvertité ze skupin pronásledovaných v Palestině – ‚helénisté‘ nepřátelští k Chrámu, učedníci Jana Křtitele, kteří emigrovali po jeho popravě – a konečně pohané obrácení

na víru, aniž se předtím seznámili s judaismem. Pavel, v jehož kázáních se odrážely střety mezi různými tendencemi, považoval za normální, že se projevují názorové rozdíly mezi křesťany, a dokonce považoval za užitečné, že existují ‚kacíři‘.

Bylo řečeno, že skutečné křesťanství „zahrnovalo velmi různé hlasy, širokou paletu hledisek“. V Sýrii a Egyptě prošlo první fází, kdy koexistovalo s různými židovskými sektami, po níž následovala druhá, kdy převládal gnosticismus, v němž do učení pronikly rysy orientálního myšlení a řecko-římského ‚pohanství‘. Když uvažujeme o dějinách těchto prvních období, hovořit o gnosticizmu, montanismu a ariánství jako o kacířských směrech je správné podle původního významu slova *airesis*, jež u antických autorů znamenalo ‚volbu‘, ‚názor‘ nebo ‚myšlenkovou školu‘; ale nikoli ‚sektu‘ nebo ‚frakci‘, což je význam pozdější. Tyto ‚školy‘ skutečně koexistovaly bez většího počtu konfliktů až do doby, kdy Konstantin spojil křesťanství s římskou říší a vytvořil církev s centralizovanou autoritou, která měla pravomoc stanovovat přijaté ‚pravdy‘.

Kromě toho je zřejmé, že odlišnosti v doktrínách se nejevily jako rozhodující u skupin, jež sdílely přesvědčení, že konec světa je nablízku, jako u křesťanů z Pontu, kteří, přesvědčení o tom, že ‚poslední soud‘ nastane do jednoho roku, opustili svá pole a svou práci a prodali všechnu majetek. Tato eschatologická složka, dědictví apokalyptické tradice, jež kvetla v Palestině za Kristových časů, byla jedním z rysů, které ‚pohané‘ kritizovali u křesťanů: „A co říci o vaší víře, že celé zemi i samotným nebesům se všemi jeho hvězdami hrozí požár a zánik, jako kdyby věčný řád vytvořený božími zákony měla stihnout pohroma?“, říká pohanský účastník polemického dialogu, jak si ho představoval Minucius Felix.

Pouze takové obce, jež se připravovaly na bezprostřední konec časů, mohly s vědomím tohoto napětí souhlasit s odvržením všeho majetku a všech požitků. Avšak kolem roku 200 n. l., kdy toužebně očekávaný okamžik nepřicházel, křesťané z Pontu, kteří se vzdali všeho, se vrátili k normálnímu životu: „dívký se vdaly a muži se vrátili na pole“. Od té doby se extrémní postoje k asketismu a zřeknutí se pohlavního života udržovaly

pouze u nejradiálnějších skupin východního křesťanství. V ‚ortodoxním‘ křesťanství zachovávali normu absolutní čistoty ‚otcové na poušti‘ – egyptští asketové či syrští a kapadočtí poustevníci –, od nichž ji převzali mniši, a jen zvolna se tato norma šířila mezi světským duchovenstvem, kdežto pro celou laickou pospolitost byla vytvořena morálka, jež se spokojovala se zákazem cizoložství a stanovením norem odlišujících manželství od ‚tělesné žádosti‘.

Třetí etapou počátečních dějin křesťanství je etapa jeho spojení s politickou mocí římské říše, které ho změnilo v „náboženskou vládu, souběžnou s vládou světskou“, s níž spolupracovalo, aby byla plněna říšská nařízení. Důkazem radikálnosti této přeměny může být to, že roku 314 jeden synod stanovil trest exkomunikace pro křesťanské vojáky, kteří opustili vojenskou službu, v protikladu k postoji těch mučedníků, kteří raději volili smrt, než by nastoupili do vojska, přičemž se, jako například Maximilianus, dovolávali toho, že křesťanovi je zapovězeno působit škodu.

V té době zmizel pluralitní a pospolitý charakter křesťanství. Etablovalo se jako křesťanstvo, jež samo sebe vidí, z hlediska svého oficiálního uznání, jako unitární a hierarchizovanou obec usilující o začlenění všech lidí a rozšíření své kontroly na všechny jejich činnosti. Připomeňme si, že křesťanství jako jedině z velkých náboženství podléhá kontrole hierarchicky organizovaného duchovenstva.

Hovořil jsem o politickém spojení křesťanství a říše a ne o ‚Konstantinově konverzi‘. Císař, který měl vidění kříže pouze dva roky po jiném vidění, v němž se mu zjevil Apollon, fakticky nepřestal plnit povinnosti náboženského vůdce svých ‚pohanských‘ poddaných, přičemž stavěl chrámy starým bohům ve svém novém hlavním městě na Východě. Zřejmě se nezměnil ani jeho osobní život, uvědomíme-li si, že „musel převzít“ odpovědnost za násilnou smrt svého tchána, tří švagrů, svého prvorozeného syna a své ženy.

To, o čem není pochyb, je politický smysl, který od první chvíle Konstantin dával uznání křesťanství v rámci toho, co Santo Mazzarino označil za císařův „revoluční“ program. Spo-

lu s větší politickou centralizací, hospodářstvím založeným na zlatých penězích a rozdělením společnosti na vlastníky bohatství a stále utlačovanější *humiliores*, nucené hradit vlastním úsilím většinu výdajů na udržování říše, byla jako základní složka programu vytvořena jediná a univerzální křesťanská církev uznávaná státem a její duchovenstvo dostalo nejen bohatství (Konstantinovy dary byly odhadnuty na 1100 kilogramů zlata a 5300 kilogramů stříbra), nýbrž i řadu výsad – daňových úlev, příznání dědického práva kostelům atd. –, jež pak umožnily značný růst tohoto majetku.

K pochopení tohoto spojenectví je třeba mít na paměti, že ve společenské struktuře křesťanských obcí nepřevládali prostí lidé, jak se někdy prohlašuje (čímž se přizvukuje jejich pohanským pomlouvačům, kteří tvrdili, že jejich členové se rekrutovali „z nejnižší lůzy“), nýbrž v nich mělo významné zastoupení městské obyvatelstvo řeckořímského světa s vůdci pocházejícími z nejvzdělanějších a nejzámožnějších vrstev (například v Hispánii začala christianizace hlavně u vyšších tříd, což vysvětluje to, že biskupové byli často šlechtici).

Církev se tak stávala jednou z hlavních opor této nové ‚křesťanské říše‘, jež na Východě trvala až do 15. století. Na Západě, kde struktura říše zanikla mnohem dříve, se právě církev pokusila o její obnovu korunovaci Karla Velikého v Římě (s využitím ‚uprázdnění‘ říšského trůnu, k němuž došlo v Byzanci sesazením Konstantina VI., kterému jeho matka dala vypíchnout oči), nebo tím, co bylo nazváno ‚říšským papežstvím‘, což pontifiky vedlo k tomu, že ve svých rukou soustřeďovali politickou moc a kněžskou funkci, přičemž se opírali o předpoklad, že jsou dědici říše podle takzvané *Konstantinovy donace*, podvrhu z 9. století, který znamenal uznání kontinuity, legitimitu nepřerušené ‚barbarskými vpády‘. To vysvětluje, proč v polovině 17. století Hobbes tvrdil, že ‚papežství není nic než duch zaniklé římské říše, jenž usedá korunován na její hrob‘.

V nové situaci nemohlo dále pokračovat mírové soužití různých křesťanských proudů. Odpadlíci – kacíři a schismatici – byli odsunuti na okraj a mohli a měli být trestáni. První pronásledovaní odpadlíci, severoafričtí donatisté, se fakticky nelišili

v doktríně, nýbrž byli proti spojenectví křesťanství s politickou mocí, což je vedlo k tomu, že sami sebe považovali, nikoli bez důvodu, za skutečné pokračovatele pronásledované a mučednické církve, a že za zrádce označovali ty, kteří se spolčili s říší, pomáhali jí a zároveň ji využívali k získání převahy mezi křesťany rozdílných názorů.

Někteří věřící volili individuální řešení, jež neznamenal hrozbu pro hierarchicky uspořádanou církev a jež mohla akceptovat, jak tomu bylo u anachoretů, kteří odcházeli do pouště, aby ‚se vzdělali světu‘, nebo u mnichů, kteří se zavírali do klášterů, aby žili pospolitým životem. Tito asketové, zachovávající ctnosti prvotních dob, ale nesnažící se je změnit v normu pro všechny křesťany, byli často obtěžováni poutníky, kteří je vyhledávali pro jejich pověstnou svatost. Přijímali proto všemožná opatření, aby se od nich izolovali, jako například Simeon, který se stěhoval na stále vyšší sloupy, až dosahovaly výšky kolem dvaceti metrů nad úrovní země, a žil tam přes čtyřicet let až do své smrti roku 459.

Jakmile si křesťanská církev upevnila autoritu, musela vytvořit nový pohled na počátky křesťanství, který by odstranil všechny rysy pluralismu tak, že je zamlčí nebo zpětně odsoudí jako nepravé, a zároveň spojovala své dějiny s dějinami Říma: Ježíš se narodil, když Augustus zakládal císařství a vytvářel *pax Romana*. ‚Vítězíci ortodoxie – jak bylo řečeno – vyhláší monopol a přepisuje své vlastní dějiny.‘ Toto ‚přepisování‘ umožnilo vytvořit negativní obraz, který shrnoval a zosobňoval všechny rysy prvotního křesťanství, jež se měly vymazat a jimž se dostalo označení ‚hereze‘, mající nyní nový význam. Tvář ortodoxie získala jasnou podobu v tomto křivém zrcadle a byla postavena do protikladu k tvářím, které, byť označovány různými názvy, měly téměř vždy několik společných rysů: orientální původ, prvky dualismu (uznávání existence principu zla spolu s dobrem, představovaným Bohem), nemorálnost a čarodějnictví. Tento model byl tak úspěšný, že ho církev používala v průběhu mnoha staletí, aby s ním ztotožňovala odpadlíky, takže ho najdeme ještě v rozsudcích nad templáři a katary.

Zdroj jednotlivých složek tohoto stereotypu je snadno zjistitelný. Orientální původ přisuzovaný většině herezí souvisí s pluralitní povahou, kterou křesťanství mělo v těchto oblastech, a s římskou obavou z manicheismu jako učení pocházejícího od „perských nepřátel“, ale byl také zabarven zbytky řeckých předsudků vůči „asiatství“. Prvky dualismu není obtížné najít v jakékoli herezi; jsou totiž přítomné už v Novém zákoně a v apokalyptických spisech, protože jde o „jednu z věčných představ lidstva“. A domněnka nemorálnosti, chápané téměř vždy jako promiskuita, bývá úzce spjata s větším zastoupením žen v „kacířských“ církvích, řídicích se modelem svatopavelského křesťanství (je jistě poučné, že toto obvinění bylo formulováno proti skupinám, jež obvykle odsuzovaly sexualitu a prosazovaly asketický život).

Politický charakter spojení mezi novou křesťanskou *katolickou*, tedy „jedinou a obecnou“, církví a říší se odrazilo v označení „biskup těch zvenčí“, neboli laiků, jež Konstantin přijal, aby legalizoval svůj zásah ve prospěch směrnic týkajících se doktríny nebo výchovy kleriků, dokonce i když odporovaly jeho osobnímu přesvědčení. Císař se proto připojil k odsouzení ariánství nikajským koncilem i přes náklonnost, kterou k tomuto učení pociťoval, a to náklonnost tak silnou, že dokonce krátce před svou smrtí přijal křest z rukou ariánského biskupa. To by nás však nemělo překvapit, uvědomíme-li si, že Konstantinopol byla až do konce 4. století, tedy dlouho po smrti svého zakladatele, převážně ariánským městem.

„Zoficiálnění“ křesťanství však nesmí být zaměňováno s christianizací římské říše, k níž docházelo dlouhodobě a po etapách. Až do posledního desetiletí bylo 4. století dobou mírového soužití, kdy staré tradiční náboženství otevíralo další chrámy, dostávalo státní subvence a svými svátky regulovalo běh času.

Po krátkém znovuoživení starého „římanství“ za Juliána Apostaty, pro něhož byla obnova pohanství – restrukturovaného kolem kultu Helia-Mithry – spojena s pokusem umravit správu, vojsko a dvůr (v Konstantinopoli nalezl palác s tisíciem kuchařů, bezpočtem lazebníků, eunuchů, špiónů a s nejrůz-

nějšími příživníky), se poměry začaly měnit, zvláště za Theodasia I., který se rozhodl vytvořit náboženskou jednotu silou: zákonem ze srpna roku 379 odsoudil hereze, obyvatelům Konstantinopole přikázal, aby se řídili nikajskou doktrínou, uzavřel pohanské chrámy a zakázal oběti s tím, že jde o velezrádné činy, jež budou trestány smrtí a konfiskací majetku.

Nebyl to snadný úkol. V Konstantinopoli, kde obyvatelstvo bylo vášnivě zaujato teologickými diskusemi, převládali ariáni, dělící se do několika větví. Dále zde byli přívrženci názoru Apollinaria z Laodikeje (kteří tvrdili, že Kristus měl lidské tělo a boží duši), novatiáni a další. Gregorios (Rehoř) z Nazianzu, vybraný císařem k obnově pravé víry, byl několikrát kamenován davem a potřeboval veškerou podporu císaře, aby se udržel v úřadě. Jestliže však nebylo obtížné vyhnat z chrámů ariánské duchovní silou, mnohem obtížnější byl úkol „obrátit“ jejich farníky.

Totéž se pak odehrálo v případě pohanů. Přes represivní opatření přijatá v následujících letech bylo dosaženo pouze toho, že se oběti konaly v soukromí nebo potají, jak tomu bylo ještě za Justiniána, navzdory opakovaným zákazům a přísným trestům. Byly zapotřebí perzekuce a vojenské výpravy – tentokrát to byli pohané, kteří byli předhazováni šelmám nebo upalováni křesťany –, aby byly zlikvidovány poslední pohanské obce, což zřejmě nastalo až v 9. století. Hlavními aktéry těchto výprav byli biskupové, kteří jako „ochránci chudých“ měli nejen značný vliv na městské masy, nýbrž kontrolovali skupiny mužů, které jednaly podle jejich rozkazů jako skutečné milice.

Známe například složitou situaci v Alexandrii, kde za Juliána pohané zabili biskupa a některé další křesťanské hodnostáře, kteří je týrali. Obnovení oficiálního postavení křesťanství s sebou přineslo zničení Serapeionu roku 389 na nelhání biskupa Theofila a atmosféru perzekuce, o jejíž vystupňování se přičinil jeho synovec a nástupce Cyril, osovatel vraždy Hypatie, pohanské ženy pokročilého věku, magistry filozofie uznávané pro její vzdělanost, která byla ukamenována a rozčtvrcena před kostelem davy podněcovanými biskupovými „opatrovníky“.

Pronásledování patriarchovými pochopy museli poslední alexandrijští pohanští filozofové uprchnout z města. Někteří

odešli do Sýrie, vyhýbali se pokřesťanštěným městům a uchýlovali se na venkov, kde se dosud uctívali místní bohové, další zamířili do Mezopotámie. Existovaly tedy skupinky intelektuálů, které zachovávaly starou filozofii pronásledování křesťanského ‚barbarství‘, jako například ty, jež založily v Harránu, na hranici mezi římskou a perskou říší, novoplatonskou školu, která přetrvávala až do 11. století a hrála významnou úlohu při přenosu řecké kultury do islámského světa.

Zhruba ve stejné době se Martin, biskup v galském Toursu, snažil potlačit odpor domácího obyvatelstva tím, že zapaloval chrámy, kácel posvátné stromy, ničil idoly a násilím se vypořádával s pohanskými kněžskými, kteří se snažili dál slavit tradiční svátky tak, jak to dělali odnepaměti.

K pochopení změny, k níž došlo u obyvatel říše s oficiálním přijetím a postupným prosazením křesťanství, je vhodné připomenout, že staré ‚pohanské‘ náboženství nebylo, co se představuje, o moc víc než synkretismem integrujícím místní božstva do společného panteonu řeckořímského původu (zdá se, že císař Alexander Severus chtěl dokonce „postavit chrám na počest Krista a zahrnout jej mezi bohy“). Základním prvkem, který tvořil pojítko této „mozaiky konfesí spjatých s vládnoucím pořádkem“, byl civilně-náboženský rituál určený k upevnování politické jednoty, kdy byla císaři dána náboženská dimenze jako dědicí kněžských funkcí vysokých úředníků a senátorů. Římské náboženství proto nemělo žádnou ‚církve‘ ani skutečnou kněžskou kastu, jež by byly oddělené od moci veřejné. Nad náboženstvím bděl senát a perzekuce těch, kteří se jako například křesťané snažili zůstat vně systému, se opírala o politické pohnutky.

‚Konstantinská revoluce‘ znamenala začátek konce starého systému, eklektického a tolerantního v otázkách věrouky, a nástup náboženské centralizace, jež se nyní neomezovala na rituál, nýbrž se šířila také do oblastí individuálního chování a přesvědčení. To, k čemu následkem toho došlo, nebylo ani tak střetnutí mezi dvěma náboženstvími jako spíše mezi dvěma politicko-náboženskými systémy, což vysvětluje, že se boje odehrávaly hlavně mezi městskými vládnoucími skupinami, kdežto venkov, tedy

většina obyvatel říše, byl i nadále ‚pohanský‘ v tom smyslu, že se tam dlouho uchovávaly místní náboženské představy.

Přechod od křesťanství prvotního k oficiálnímu – bylo možno hovořit o ‚starém křesťanství‘, jež v letech 380 až 430 prošlo krizí identity – s sebou přinesl četné změny. Při přeměně pronásledované víry v etablovanou církev se usilovalo o to, aby byla ve společnosti nejen přítomna, nýbrž aby ji kontrolovala, a proto bylo třeba christianizovat veřejný pořádek říše a změnit mravy a zvyky lidí (kteří se nechtěli vzdát oslav tradičních svátků, jako byl 1. leden, a nadále je přitahovaly hry v cirku).

Bylo zapotřebí dát nový smysl času a dějinám, což znamenalo vytvořit nový kalendář jako základní a každodenní prvek a zavést velikonoční cyklus – který vyžadoval složité výpočty, ale byl nutný k regulování sledu nových náboženských svátků, jež měly posilovat sounáležitost věřících – a později počítání roků „křesťanského letopočtu“, které vykrystalizovalo v 6. století, ale rozšířilo se až ve století osmém.

Objevilo se nové pojetí prostoru. Po realistickém, leč nepřesném zeměpisu antické kultury následovaly mapy světa, v jejichž středu byl Jeruzalém a jež směšovaly realitu se symbolikou. Toto pojetí se odrazilo ještě na velké mapě světa z ebstorfského kláštera vytvořené ve 13. století, kde se světové strany ztotožňovaly s Kristovým tělem – s jeho hlavou, nohama a rukama –, což v křesťanském pojetí vyjadřuje ztotožnění makrokosmu světa s mikrokosmem člověka.

Vzniklo nové uspořádání města, v němž se chrámy, spojené téměř vždy s hroby mučedníků a s relikviemi, stávaly základním prvkem „organických“ sídel s nepravidelnou strukturou a spontánním růstem, v přímém protikladu k římským urbanistickým modelům, jejichž mřížovitý vzor měl odrážet charakter politického řádu, jež spojoval místní společenství ve velké jednotě říše.

Bylo nutno upravit také řadu životních zásad, například zásady týkající se sexuality, a hledat přitom střední cestu mezi ‚pohanskou‘ morálkou a krajním asketismem některých prvotních křesťanských skupin, jež odsuzovaly jakoukoli sexuální aktivitu, dokonce i v manželství. Tato velká christianizační norma

byla výsledkem usilovné teologické systematizační práce ,církvních otců' ve 4. a 5. století. Manželé byli vyzýváni, aby sexualitu omezovali na minimum nezbytně nutné k rozmnožování a aby v ní nevyhledávali potěšení. Soulož byla zakázána o svatební noci, v době půstu, v předvečer liturgických svátků, v neděli, při menstruaci a v těhotenství a vždy při pokání za nějaký hřích – někdy takové pokání trvalo pět až deset let.

Řekli jsme už, že se křesťanská církev snažila likvidovat odpadlické proudy, které usilovaly o zachování těch prvků prvotního křesťanství, jež byly odstraněny z ,pravověrné' nauky a praxe. Východní odpadlické skupiny, pronásledované duchovenstvem, jež mělo na své straně ozbrojenou ruku zákona, se vydaly na cestu, kterou před nimi podnikli pohanští filozofové, do Mezopotámie, Persie a střední Asie, kde některé z těchto ,zahranických církví', jako například církev nestoriánskou, čekala, jak ještě uvidíme, dlouhá a skvělá budoucnost.

Ti, kteří neměli nablízku hranice tolerantnějších zemí, pak poznali, z příkladu ávilského biskupa Priscilliana, že osud, který na ně čeká, je perzekuce a dokonce smrt. Z toho, co o priscillianismu víme – vždycky je obtížné zjistit, jaké myšlenky pronásledování opravdu hlásali, neboť bývají zahaleny do hávu „úchylek“, jak je označovali jejich pronásledovatelé, kteří jsou obvykle jediní, jejichž názory se nám dochovaly –, je to, že obsahoval zásady připomínající prvotní křesťanství: očekávání brzkého konce časů, asketismus, celibát, vegetariánství, umírněné využívání numerologie a astrologie, uznávání ,apokryfních' evangelíí gnostické tradice a podobně. Avšak tím základním byla zjevně otázka ,poslušnosti' – strachu z asketických tendencí usilujících o postavení mimo biskupskou jurisdikci – a nikoli ,dogmatu'. Byla to zbožnost, jež znamenala aktivnější účast laiků – včetně žen – v církevním životě, ohrožovala mocenský monopol biskupů a nutně vedla k jejich mobilizaci.

Jak bylo možno předpokládat, priscillianisté byli obviněni z manicheismu (což obvykle zahrnovalo presumpci nemorálnosti a čarodějnictví) jedním biskupem, o němž se dozvídáme, že byl hlupákem a plétichářem, „bez sebemenší známky svatosti“. Poprava Priscilliana a některých jeho následovníků v Treví-

ru roku 385 měla jasné politické pozadí. Mezi priscillianisty byli přední členové senátorské nobility, jež bylo nutno považovat za potenciální nepřátele uzurpátora Maxima Magna, který je odsoudil a urychleně jim zabral majetek, aby ho použil na tažení, jímž se chtěl zmocnit říše.

Církev v Galicii mnoho let uctívala jako světce ,mučedníky z Trevíru' (což bylo možné díky tomu, že vpádem ,barbarů' se Galicijci ocitli mimo dosah Říma). Objevila se domněnka, že katedrála v Santiagu de Compostela mohla být vybudována nad svatyní postavené dříve pro umístění Priscillianova hrobu, což by znamenalo, že poutě do tohoto místa, údajného hrobu sv. Jakuba, konané dlouhá staletí, měly povahu nápravy.

Pro některé tato druhá fáze křesťanských dějin západní Evropy – „éra patristiky“ nebo „pozdně antické církve“ – skončila, když se završil proces upevňování ,katolické' věrouky na Západě a začala se plnit velká úloha obracení barbarského světa na víru. Tato nová fáze, fáze dialogu s Germány a Kelty z Britských ostrovů, posloužila obohacení evropské kultury a vedla k syntéze, při níž se utvořila „osobitost středověkého křesťanství“.

Takový názor vede k tomu, že se na utváření středověké Evropy pohlíží zjednodušeně jako na integraci nových národů v oblasti společné křesťanské kultury a že se evropská expanze ztotožňuje s kazatelstvím misionářů. Skutečnost však byla složitější.

Zprvce, protože to, co obvykle nazýváme obracením na křesťanskou víru se mnohde omezovalo na městské vládnoucí vrstvy (z nichž pocházeli příslušníci nového duchovenstva, jako předtím předkřesťanští kněží). Na venkově přežívalo to, co církev nazývala ,pohanstvím', což však bylo spíše určitou formou synkretismu starých domorodých náboženských představ – z nichž mnohé jsou dodnes živé jako ,pověry' nebo folklor – a náboženství římské říše, do nichž se pak postupně začleňovaly křesťanské prvky. Kánony koncilu konaného v Iliberidě začátkem 4. století nám ukazují hispánskou společnost, kde křesťanští pozemkoví vlastníci museli být smířliví vůči lidovému pohanství, kde judaismus koexistoval s křesťanstvím (koncil zakázal, aby rabíni žehnali polím, protože by to „zrušilo“ účinek požehnání uděleného biskupem) a kde se magické praktiky

spojovaly s křesťanskými obřady, jako při konání zádušní mše za někoho živého, jehož smrt se měla tímto obřadem přivodit. Když kolem roku 572 složil Martin z Bragy své kázání *De correctione rusticorum*, představy galicijských rolníků, na něž v něm poukazoval, neměly co dělat s jemnostmi priscillianismu, který tam tehdy byl ještě živý, nýbrž odpovídaly hlavně domorodým ‚pověrám‘: ‚zapalovat svíce u kamenů, stromů, pramenů a na křižovatkách... prorokování a věštění... dávat pozor, kterou nohou vykročíme či došlápneme, házet zrno a lít víno na oheň na pařezu a klást chléb do pramenů... očarovávat byliny pro zařikávání...“ V Galii se počátkem 6. století ještě pěstovaly staré obřady, jako například tance mužů převlečených za divoká zvířata, mezi lidmi, o nichž sv. Cesarius z Arles později prohlásil, že „do kostela jdou jako křesťané a vracejí se z něho jako pohané“. Zřejmě pohanského původu je také kult „sv. Guineforta“, ‚světe-čepsa‘ utraceného nespravedlivě jeho pánem, k jehož hrobu přinášely matky své nemocné děti, aby je uzdravil. Přestože byla tato tradice církví odsouzena, udržela se až do 19. století.

Bylo vysloveno přání, abychom obohatili pohled na křesťanství, jež ‚nahrazuje‘ staré domorodé náboženské představy, o rozměr ‚horizontální‘ expanze, k níž docházelo prostřednictvím spojování s ‚ne-křesťanským duchovním světem‘ a asimilace mnoha jeho prvků. Víme, že lidová kultura středověké Evropy se pak mnoho let vyznačovala, dokonce i v oblastech, jež byly pokřesťanštěny brzy, určitým náboženským synkretismem. To však je jen jedna stránka čehosi obecnějšího a hlubšího. Aron Gurevič poukázal na to, že spolu se systematicky vypracovávaným symbolismem teologů existovalo mnoho symbolických obřadů a formulí „jako odraz hlubší vrstvy středověkého vědomí, než kterou představovalo křesťanství“, a že z něho přebíraly pouze určité zabarvení. To jej vedlo k tvrzení, že „středověkému symbolickému myšlení nedalo vzniknout křesťanství, nýbrž rozmanitost archaického ‚prvobytného‘ vědomí“.

Zjednodušovat historický výklad tak složitého procesu, jakým je utváření společnosti a kultury středověké Evropy, používáním několika příliš obecných pojmů, jako například ‚křesťanství‘, ‚pohanství‘ nebo ‚kacířství‘, znamená přijímat ochuzu-

jí a chybný jazyk utlačovatelů, kteří se starali o čistotu víry, tedy o svůj monopol jako její vykladači; nepomáhá nám to však porozumět skutečnosti. Přijetí křesťanství bylo především pokusem prodloužit trvání říše, pokusem zachovat ohrožený společenský řád.

Zhruba ve stejných letech, kdy Konstantinopol měla co nevidět padnout do rukou Turkům, byzantský filozof Georgios Gemisthos, známý jako Plethon, vzýval „bohy, soudce rozumu“, ať to byl kdokoli „ať je váš počet jakýkoli“, a navrhoval návrat k pohanským bohům, což fakticky bylo určitou formou deismu. Nešlo o návrat ke starým představám, nýbrž o opětovné založení společnosti na nových náboženských a filozofických základech. Krize říše vyžadovala revizi konstantinského systému. Je významné, že člověk, který hodil Plethonovu knihu do plamenů, pobouřen její bezbožností, byl tím, kdo spěchal, aby přijal jmenování patriarchou Konstantinopole z rukou sultána, který ji dobyl.